

A fordítás oktatása a fordítói szakma és a fordításelmélet tükrében

A fordítóképzés négy főszereplője: a fordítást oktató tanár, a világ dolgaiban jártas hivatásos fordító, az elefántcsonttoronyba zárkózó teoretikus és a fordítást tanuló diák között rendkívül bonyolult és szövevényes viszony van. Tanulmányom célja e viszonyból fakadó problémák vizsgálata. Először a tanulás folyamatának dinamikájáról fogok szólni, majd a fordítói szakmáról és az oktatás lehetőségeiről azaz az oktatási intézményekről, a tanárokról és eszközeikről. Végül összefüggéseket fogok kimutatni az elmélet és az órai munka között, és kitérek az interakció lehetőségeire.

A tanulás

A tanulás minden egyes diák esetében intenzív és dinamikus folyamat. Beavatási rítus, amelyben kulcsfontosságú az áttérés a nyelvtanulásról a fordításra mint önálló tevékenységre. A tudatosság növekedése nem vezet azonnal a végeredmény javulásához, inkább azt érzik a tanulók, hogy segítségre van szükségük, és ez gyakran abban nyilvánul meg, hogy szabályokat, előírásokat igényelnek.

A fejlődés dinamikája nyilvánvaló; a diák leteszi a vizsgákat, egyre több tudásra tesz szert, és magába szívja – részben ösztönösen, részben rendszeres tanulással – mindazt a hasznos információt, amelyet a diáktársak, a tanárok, és a környező világ tud neki nyújtani.

A gyakorlat

Végül is a diákok többsége úgy végzi el a fordítóképző intézményeket, hogy fordító akar lenni. Versenycentrikus világba lépnek be. Ha szerencsésük van, tapasztalatokat és önbizalmat szereznek. Gyakran specializálódniuk kell valamely területre, sok újat kell tanulniuk, rugalmasnak kell lenniük, az iskolában tanultakból sok mindent módosítani kell, bizonyos dolgokat el kell vetni. Ez az alkalmazkodási folyamat, amelyben a tanultak egy része haszontalannak bizonyul, nem csak a fordításra jellemző. Minden oktatási folyamat, amely valamely oktatási intézmény védőszárnyai alatt folyik, különbözik a valódi szakmai körülményektől.

Szakmai identitása kifejlesztésekor a fordítónak egy finoman kidolgozott rendszerhez kell alkalmazkodnia. Olyan problémákról van itt szó, amelyek tudatosan sokszor nem is fogalmazódnak meg benne. Hogyan viszonyuljon konkrét munkájában a két nyelvi rendszer helyes vagy helytelen használatához? Tűrje-e a nyelvi interferenciát? Mennyire kövesse a korábbi fordítók tradícióit? Ha egy használati utasítás sokadik fordítását vagy egy Európai Unió-beli irányelv ötödik változatát készíti, megteheti-e, hogy változatlanul átvesz részeket korábbi fordításokból? Szükséges-e Shakespeare-t ötödfeles jambusban fordítani egy olyan nyelvre, amelyben a versformák egészen mások, mint az angolban? Továbbá, nemcsak a fordítói szakmának vannak meg a szabályai, megvannak a társadalomnak is a maga elvárásai a fordítóval szemben. Kérdés, hogy a társadalom milyen szerepet szán a fordítónak, aktív kultúrahordozót lát-e benne, vagy csak passzív közvetítőt.

Az is kérdés, van-e a szerzőnek/megbízónak valamiféle tényleges befolyása a fordítás végtermékére? Ha már meggyőződött a fordító alkalmasságáról, vajon megengedje-e neki, hogy a fordítást a célnyelvhez és a célnyelvi kultúrához igazítsa? Én azt javasolnám, hogy a legnagyobb mértékben engedje meg. A hivatásos fordító mindig a célnyelvet tartja szem előtt, a célnyelvi kultúrába akar beilleszkedni.

Az intézmények és a tanárok

A fordítást oktató intézményeket pénzügyileg, kulturálisan és erkölcsileg az a társadalom támogatja, amelyben működnek. A társadalom érdekei az intézmény képzési programján keresztül szűrődnek be és valósulnak meg, de általában annyira áttételesen, hogy a tanároknak jóval több szabadságuk van, mint amennyit ténylegesen kihasználnak.

A társadalom igényei szabják meg a fordítási irányokat és a tanítandó nyelveket. Kulturális és geopolitikai szempontból ésszerű, hogy az ELTE Műfordítói Programja angol, német, francia, spanyol, olasz és orosz nyelvű műfordítói szemináriumokat nyújt. Egyes országokban a politikai realitások, másutt az ipar igényei szabják meg, hogy mely nyelveket tanítanak és mely nyelveket nem tanítanak.

A programok általában részletesen leírják a tantárgyakat, a szövegtípusokat, az órarendet, de ritkán említik az oktatási stratégiákat, a tanári attitűdöket stb.

Pedig az oktatási intézmény lelke a tanár. Szerepe egyáltalán nem alárendelt. Bár kétségekívül vannak társadalmi, pénzügyi és intézményi korlátok, a tanároknak igenis van szavuk a programok készítésében és alkalmazásában. Az egyes tanárok számára a fordítói gyakorlatban szerzett szakértelem és az ezzel járó szakmai tudás és önbizalom fontos része a sikernek, míg az *osztály mérete* és a fordítandó *szövegek típusa* mérsékelheti az eredményességet. Az viszont vitathatatlan, hogy nagymértékben a tanáron múlik saját szerepének kialakítása.

Az órai munka

Véleményem szerint a fordítás oktatásának lényege a kettős megközelítés, mely magába foglalja a forrásnyelvi szöveget mint a fordítás kiindulópontját és e szöveg elemzését. A szöveg elemzése azt jelenti, hogy a fordítást mint sajátos

jellegű kommunikációt vizsgáljuk, amelybe beletartozik a szerző/megbízó, a nyelvi közvetítő, a célnyelvi szöveg és a célközönség. A tanárnak és a diákoknak úgy kell megközelíteniük a szöveget, mint egyformán fontos elemek láncolatának egyik elemét. Csak ha az egész kommunikációs láncot elemeztük, akkor dönthetünk úgy esetleg, hogy bizonyos elemek fontosabbak benne másoknál. Ez így nem teljesen „objektív” megközelítés, de ezzel rászoktathatjuk a tanulókat arra, hogy a fordítandó szöveget elfogulatlanul kezeljék. Ez az alapos szövegelemzés a valóság modellálása, amelynek alapján a tanár és a diák hipotéziseket állíthat fel például a feladó szándékáról, arról, hogy ezt mennyire kell figyelembe venni, vagy arról, hogyan lehet a fordítandó szöveget különböző célközönség számára érthetővé tenni.

Ha például azt a feladatot adjuk a diákoknak, hogy fordítsák le Jonathan Swift Gulliverjét modern gyerekkönyvként és rövidítsék le az eredeti terjedelmének 25%-ra, ez hasznos feladat, mivel ilyen jellegű megbízást a mindennapi életben is kaphatnak a fordítók. Az is tanulságos, ha a tanulók „kulturálisan kötött” szövegeket fordítanak, és ráébrednek, hogy az ilyen szövegek nyelvi szinten lefordíthatók ugyan, de a kultúra szintjén nem.

Mindazonáltal a vizsgán véleményem szerint a lehető legáltalánosabb szövegeket kell fordíttatni. A vizsgán a diákoknak azt kell bizonyítaniuk, hogy bármilyen szöveget le tudnak fordítani, olyant is, amelyhez nincsenek kontextuális fogódzók. A tanár ilyenkor nyugodtan úgy tehet, mintha a szerző/megbízó és a célközönség közismert lenne. Az előbbi ismerete egyébként is gyakran csak fikció, hiszen kevés fordítást oktató tanár lép kapcsolatba az eredeti szöveg szerzőjével, hogy szándékai iránt érdeklődjön, tisztázza a kétértelműségeket, megbeszélje a szóhasználatot, a terminusokat stb.

Az órai munka akkor hatékony, ha *a)* ellenőrzött környezetben a résztvevők kompetenciája folyamatos megfigyelés alatt áll; *b)* szelekció működik és *c)* fejlődés tapasztalható.

Az elmélet

Az elmélet az oktatásnak szinte minden mozzanatát átszövi. Az elméleti ismeretek közlése követi az óra menetét, ahogy a nyelvek közötti kommunikáció teljes láncolatát feltérképezzük. A fordítás elmélete még mindig nehezen találja meg az egyensúlyt az előíró (preszkriptív) és a leíró (deszkriptív) megközelítés között. Ezért nem maga az elmélet a hibás, hanem a felhasználók, akik nem tesznek különbséget előírás és leírás között.

A hivatásos fordítók bizonyos szabályokat érdekesnek találhatnak, de a szabályok, tudomásom szerint, még nem alkotnak elméletet. Tehát ami fontos, az az elméleti leírás. De az elméleti leírásból következő megnövekedett tudatosság haszna eléggé megfoghatatlan, márpedig a hivatásos fordítók pénzből élnek és nem elméletekből.

Az oktatás az előírást és a leírást egyaránt hasznosíthatja. Sok diák például igényli az előírásokat. Később, amikor kikerülnek az életbe, ahol rugalmasságra van szükség, a szabályokhoz való ragaszkodás káros lehet, de a jó fordító magától is rájön, hogy az iskolában tanult szabályok a valódi életben csak korlátozott mértékben alkalmazhatók. Hasonlóképpen a leíró elmélet sem vezet

azonnal a fordítások minőségének javulásához. A felsőoktatási intézmények hallgatói mégis elfogadják, hogy tantervükben az elméleti tudatosításnak helyt kell kapnia.

Az elmélet tehát hasznos lehet az oktatásban, de nem úgy, ahogy azt a diákok és a gyakorló fordítók várnák. Az eddigiekben végig arról beszéltem, ha nem is ezekkel a szavakkal, hogy a felkészült, magabiztos, jövőbe látó oktatás az, ami növeli a leendő fordítók szakmai felkészültségét.

Az oktatás mint kísérleti terep

Az oktatás haszna az elmélet számára azon alapszik, amit már említettem: csak a tanórán valósítható meg, hogy a fordító, legyen az akár diák, akár tanár, teljesen ellenőrzése alatt tudja tartani az egész átváltási folyamatot. Ez öncsalás és fikció, de roppant hasznos.

A tanóra szinte laboratóriumként használható a valódi életre jellemző feltételek és elképzelések tesztelésére. A diákok nemcsak leendő fordítók, hanem egyben a fordítások felhasználói is, a társadalom polgárai. A diákok például jobbak a számítógép használatában, jobban eligazodnak az Interneten, mint az idősebb generációhoz tartozó tanárok. Ez mind része annak a tengernyi változásnak, ami manapság a fordításban végbemegy. Az osztálytermi kísérletek célja nem a tanári tekintély megerősítése, hanem az, hogy a tanulóknak kérdések merüljenek fel, és hogy válaszokra ösztönözzük őket.

Tesztelhetünk például általánosan elterjedt nézeteket, mint például azt, hogy versfordítást csak költők tudnak készíteni. Ezzel a nézettel elsőéves hallgatóim általában mind egyetértenek. Ezt a hipotézist úgy tesztelhetjük, hogy első feladataik között egy versfordítás is szerepel, és lám, kiderül, hogy ez a hagyományos vélekedés nem állja meg a helyét. Egy-egy diák tényleg szó szerinti fordítást fog készíteni, de a legtöbben olyan fordítást nyújtanak be, amely formailag legalábbis versnek tekinthető. Sőt mindig akad két-három egészen elfogadható, költői fordítás is. Ekkor kiválasztok öt-hat változatot, köztük a két-három legjobbat, kitörölöm a fordítók nevét és fénymásolatot készítek róla, hogy mindenki olvashassa. A változatok megvitatásához tanári irányításra szinte nincs is szükség.

Az oktatás és a szakma

A fordítói szakma helyzete szintén befolyásolja az oktatást. A legfontosabb változás a közeljövőben várható internacionalizációval kapcsolatos. Miközben az angol nyelv egyre inkább a jövő „lingua franca”-jává változik, a kis nyelvek is kezdik jogaikat hangoztatni. A nemzetek közötti kapcsolatok erősödésével a nyelvek közötti érintkezés is egyre intenzívebbé válik. A jólét növekedésével egyre több olyan ideiglenes érvényű szöveget is lefordítanak, amelyeket korábban nem fordítottak volna le. Ezek a tényezők jelentősen megnövelik a fordítás iránti igényt.

A fordítási piac más szempontból is változik: manapság a legkülönbözőbb okokból – ami lehet háború vagy béke, szerelem vagy családalapítás – egyre több fiatal telepszik le külföldön. Ha ezek a fiatalok fordítással kezdenek foglalkozni, még ha képzettség nélkül is, természetesen anyanyelvükre fognak for-

dítani, és ez nagy hatással lesz a fordítói piacra, a fordítás oktatását pedig egyenesen forradalmasítani fogja.

A hagyományos fordításoktatásban, ahol egy- vagy kétirányú fordítás folyik, a tanár tudja mindkét nyelvet, és abból a fikcióból indul ki, hogy a teljes kommunikációs láncot képes átfogni a megrendelőtől a célközönségig. A jövőben viszont lesznek olyan osztályok, ahol a diákok anyanyelve nem azonos. Ez máris megfigyelhető, különösen a közösségi tolmácsolás terén a nyugat-európai társadalmakban. Ahogy ez a tendencia erősödik, egyre több olyan fordítási óra lesz, ahol a tanár csak a forrásnyelvet vagy csak a célnyelvet ismeri. Így természetesen nagyon nehéz lesz megítélni a fordítások adekvátságát, és az is elképzelhető, hogy a tanároknak a diákok segítségét kell igénybe venniük. A lefordított szöveggel kapcsolatos kérdéseknek természetesen a közös nyelven kell elhangzaniuk. Ha a forrásnyelv a közös, a kérdés az lesz: „Hogyan fordítottad le ezt és ezt a célnyelvre?” Ha a célnyelv a közös, a kérdés így fog hangzani: „Hogy is volt ez a forrásnyelven?”

Ebben a bonyolult helyzetben a fordításelméletnek a realitásokhoz kell igazodnia, és elfogadni, hogy ezentúl nem egyetlen, kétirányú kommunikációs láncsal van dolgunk, hanem olyan sokirányúsággal, amelyet nem könnyű kezelni sem az oktatásban, sem a gyakorlatban, sem pedig az elméletben. Amiben az elmélet segíthet, az a tudatosság növelése, és ezzel talán kárpótol minket a közvetlen szövegkontrollért, amelyhez a legtöbben hozzászoktunk, és amelyhez az előíró elmélet azért nem volt teljesen haszontalan.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a helyes és jól megfogalmazott elméletek manapság is és a jövőben is tesztelhetők a fordítóképzésben, és ha nem bizonyulnak alkalmatlannak, részeivé válhatnak annak a tudatosságot fejlesztő folyamatnak, amely központi jelentőségű mind az elmélet, mind az oktatás számára, és életbevágóan fontos a fordítók szakmai önbecsülése szempontjából.